

V. ГЕАГРАФІЯ МАГІЛЁўСКАЙ ВОБЛАСЦІ. КРАЯЗНАЎСТВА

УДК 908 (476.4) + 914 (476.4)

«ВОСТРАЎ» ШКЛОЎ

А.Р. Агееў, І.М Шаруха, МАА БГТ, г. Магілёў

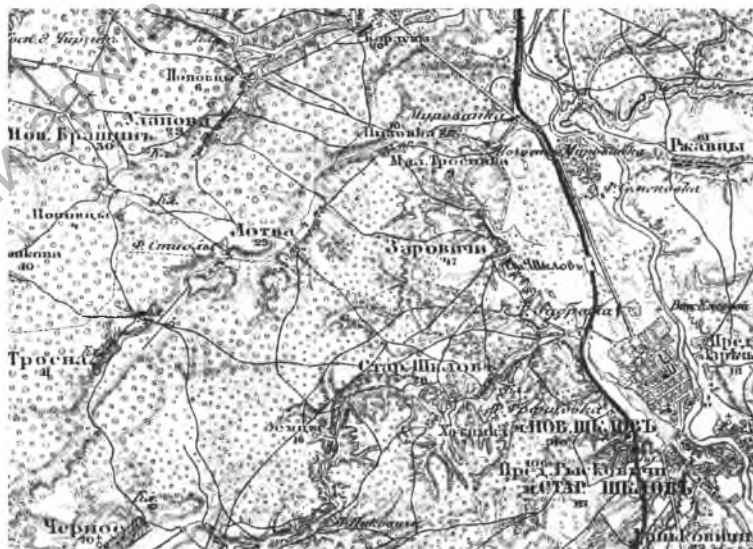
Агеев А.Г., Шаруха И.Н. «Остров» Шклов. Исходя из уникального отличия г. Шклова от многих других городов Поднепровья, которое заключается в том, что его местоположение менялось трижды на протяжении истории, в статье всестороннее рассматривается гипотеза об островном положении Шклова-1, Шклова-2 и современного Шклова. Гипотеза находит подтверждение в литературных источниках, в данных экспедиционного исследования полевого сезона 2012 года.

Ageyev A., Sharukho I. «The Island» Shklov. Shklov has a unique distinction. City three times changed its position in the course of history. The article analyzes the hypothesis that Shklov-1, Shklov-2 and modern Shklov were on the island. The hypothesis is confirmed by the literature, field research expedition of the 2012 season.

Уводзіны ў праблему. Адна з унікальных адметнасцяў гісторыі Шклова заключаецца ў тым, што месцазнаходжанне горада змянялася тры разы. Першы Шклоў – Стары Шклоў. Само па сабе яго знаходжанне ў баку ад Дняпра можна патлумачыць меркаваннямі бяспэкі пасялення. Другі Шклоў – гэта сённяшняя в. Рыжкавічы, а трэці – сучасны г. Шклоў.

На сёння распрацоўваецца гіпотэза, што Стары Шклоў у першыя стагоддзі свайго існавання знаходзіўся не ў 9, а ў 2–3 км ад Дняпра, які, як нам падаецца, працякаў уздоўж заходняй сваёй тэрасы на захад ад сучаснага г. Шклоў, часткова па сучасным рэчышчы р. Серабранка. У гэтым выпадку месцазнаходжанне Старога Шклова становіцца больш лагічным і тыповым, карэлюецца з сітуацыяй ў некаторых іншых гарадах Беларусі ў першыя стагоддзі другога тысячагоддзя. Правадзенне ў апошнія гады інтэнсіўных археалагічных раскопак у Шклове, на наш погляд, робіць праблему больш актуальнай.

Асноўны змест. Дэталёвае знаёмства з геаграфічнымі і гістарычнымі картамі раёна г. Шклова і рэкагнасыроўка на мясцовасці надало ўпэўненасці ў жыццяздольнасці гэтай гіпотэзы. Сучасны Шклоў амаль на 10 км выцягнуты з поўначы на поўдзень. На мясцовасці на захад ад горада праглядаюцца да гэтага часу рэшткі вялікіх старарэччаў (старыкоў) даўняга Дняпра. Ягонаму шыротнаму развіццю з усходу замінала і замінае рэчышча Дняпра, а з захаду даліна невялікай р. Серабранкі, якая мае непарпарцыянальна вялікую пойму і аддзяляецца ад правай (заходняй) верхняй тэрасы Дняпра.

Малюнак 1 – Стары Шклоў – Шклоў – Рыжкавічы (карта Шуберга, XIX ст.)

Кансультацыя супрацоўнікаў Шклоўскага краязнаўчага музея дапамагла пазнаёміцца з адной з версій паходжання назвы Шклоў, якая ўскосна пацвярджае магчымасць у адносна недалёкія часы працякання Дняпра ўздоўж заходняй тэрасы сваёй даліны: «У старажытнасці па Дняпру плавалі на «шкутах» – своеасаблівых рачных суднах. Калі ўзяць першыя літары «шк» – «лоў» (паляванне, лоў), то атрымоўваем цікавы вынік «шкучалоў». Варта ўлічыць, што Днепр на поўнач ад Шклова ўтварае нібыта луку: рака рэзка заварочвае на ўсход, а затым – рэзка на поўдзень. Тут яшчэ 80 гадоў таму знаходзіўся востраў. Магчыма гэта месца і было ў свой час «шкучалавам» – тут прыпынялі, лавілі судны, якія плылі ўніз па плыні» (Петровскі, М. Почему – Шклово? //Неман. – 1968. – № 8). У газеце «Ударны фронт» мясцовыя краязнаўцы (Кучеренка М., 2003) таксама выказвалі гіпатэтычнае, на жаль не падмацаванае аргументамі і датаўкамі, меркаванне аб астраўным становішчы тэрыторыі сучаснага Шклова ў старажытнасці.

Усе прыведзеныя вышэй аргументы і разважанні падмацоўвалі гіпотэзу. Але заставаўся адкрытым пытанне: у якія часы Дняпро абцякаў тэрыторыю сучаснага Шклова з захаду? У мезаліце, неаліце, ці ў XV–XVI ст.? І ці не тым было выклікана перамяшчэнне Шклова ў раён сучаснай в. Рыжкавічы ў XVI ст., што Дняпро канчаткова змяніў сваё рэчышча і стаў цячы ў сучасным месцы? Нявырашанае гэтае пытанне падштурхнула да арганізацыі ў кастрычніку 2012 г. гісторыка-геаграфічнай экспедыцыі ў г. Шклоў.

Вынікі аналізу атрыманых дадзеных паказалі, што тэатр палявога даследавання – даліна р. Дняпро каля г. Шклоў, якая знаходзіцца ў старажытным тэктанічным разломе і прарэзае ўзгорыста-платпадобную з мноствам ярыста-суфазійных форм у месцах пашырэння лёсападобных парод Аршанска-Магілёўскай раўніны (прымеркавана да паўднёвай часткі Аршанскай упадзіны – Магілёўскай мульды). Вышыні на правабярэжжы, якое ў асноўным намі даследуецца, вагаюцца ў інтэрвале ад 152–159 (заходняя ўскраіна г. Шклоў) да 210 м над узроўнем мора (н.у.м.); 70% тэрыторыі Шклоўскага раёна знаходзіцца на вышынях 180–200 м) каля в. Стары Шклоў. Урэзы Дняпра 145,4 м (пры ўпадзенні р. Тросенка) на поўнач ад Шклова да 144,0 м на поўдзень ад в. Рыжкавічы.

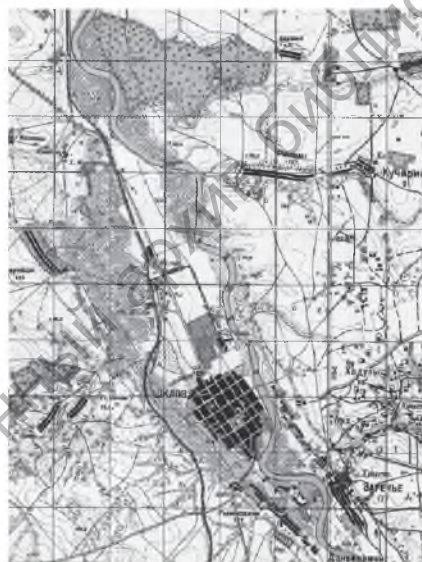
Малюнак 2 – Фрагмент сучаснай «Схемы інжынерна-геалагічнага раянавання. Шклоў. М 1:10000» (маштаб не вытрыманы). Згодна з легендай да схемы, на месцы мяркуемага Старарэчча блізка да паверхні падыходзяць грунтовыя воды, глебавае покрыва да 0,3 м, пад ім – пяскі розных фракцый (2–11 м), глыбей – марэна (магутнасцю больш за 15 м). У западзінах – торф (0,5–0,7 м). На схеме бачна лакалізацыя вусцевых частак яроў

Рэльеф сфарміраваўся, галоўным чынам, пад уплывам сожскага ледавіка каля 100–110 тыс. гадоў назад. Ледавік пакінуў пасля сябе Ашмянскую паласу крайвых марэнных утварэнняў. На Шклоўскі раён прыходзіцца ўсходняя частка паласы, якая вельмі добра праглядаецца і прадстаўлена пагорыста-марэнным рэльефам. Уплыў на рэльеф аказалі і талыя воды апошняга паазерскага ледавіка. Складаныя сістэмы сожскага ледавіка назіраюцца як у даліне р. Мары’янка, так і на правабярэжжы Дняпра, на захад ад г. Шклоў – у міжрэччы рр. Тросенка і Серабранка. Значная па даўжыні паласа марэнных утварэнняў цягнулася на захад ад Дняпра, была «перапілена» рр. Друць і Вабіч.

Менавіта да захаду раёна прымеркаваны вышыні 222 (каля в. Каменка), 223 м н.у.м. (каля в. Палькавічы).

Можна меркаваць, што рр. Тросенка (11 км), Серабранка (17 км, выцякае з воз. Чарнянскае) сваімі прытокамі праз старажытныя азёры (потым балоты; напрыклад, паклады Троснаўскага радовішча суглінкаў і глін звязаны з азёрна-балотнымі адкладамі паазерскага ледавіка) былі злучаны (у тым ліку старажытнымі каналамі) і ўтваралі «востраў» – марэнны пагорак (пл. каля 37 км²), на якім у розны час узніклі сённяшнія вв. Вялікі Стары Шклоў, Карзуны, Вялікая і Малая Лотва (вёска з такой назвай ёсць і ў Каменалаўскім с/с), Зямцы, Зароўцы, Бяланава, Дуброва, Брус, Краснае, Тросенка і інш. На гэтым «востраве» і быў утвораны першапачатковы Шклоў (сёння – в. Вялікі Стары Шклоў).

На поўначы вялікашклоўскага «вострава» цячэ каналізаваная р. Тросенка (канал). Назва яе, хутчэй за ўсё, не прывязана да назвы расліны. У розны час яна магла насіць назвы Лотва/Латва, Трасна–Драсна (дала назву вв. Малая і Вялікая Лотва). Лута / лота ад фіна-вугорскіх асноў *ludo*, *luoto* ў значэнні «астравок», «камяністая водмель»; «лода» – «мелкае камяністае месца на рацэ», акрамя гэтага, «латва» (фін.) – «вяршына, вярхушка, макушка» (лот/лат=лад), а *latava* – «гліністая рака»). Паміж вытокамі рр. Тросенка і Серабранка знаходзіцца в. Лутна. Р. Аўчыннікава (2005) лічыць корні дра, др – «азёрнымі». Але ў Еўропе, на Беларусі дастаткова шырока распаўсюджаны кельцкі карань – др (Друць, Драва, Одра, Адроў), што вынікае з сувязі з кельцкім *pheder* – балота. У той жа час старажытнаславянскае – одр – ложа, рэчышча (одр – абмежаванне рачнога струмення), а такжа – др – дрэва (як і «тры», Трылесіна), бо рачная сістэма падобная на крону дрэва; одр – у значэнні «цячэнне, выток». Акрамя гэтага, аснова – др, дра – магла выкарыстоўвацца ў сэнсе «мяжа», «водная мяжа, рубж» (напрыклад, мяжа воласці старажытнага Шклова). Др – яшчэ і карань індаіранскага паходжання ад «удор» – вада. З поўдня «востраў» абмяжоўваўся р. Серабранка–Шклявіянка–Шклява (падобны гідронім Клева–Клява). Адна з назваў Серабранкі – Язон, Язона (Яжона, Езона), што можа азначаць, на думку В. Жучкевіча (1974) «старарэчка, мелкаводная затока», І. Сразнеўскага, Э. Мурзаева (1974) – «перакат на рацэ., свайны надалб».

Малюнак 3 – Шклоў і наваколлі на фрагменце карты 1923–1925 гг. N 36–61-А. М 1:50000 (маштаб не вытрыманы). Карта складзена перад пачаткам тарфяных распрацовак. Выдатна праглядаецца гіпатэтычны востраў і мяркуемае Старарэчка на захад ад сучаснага г. Шклоў.

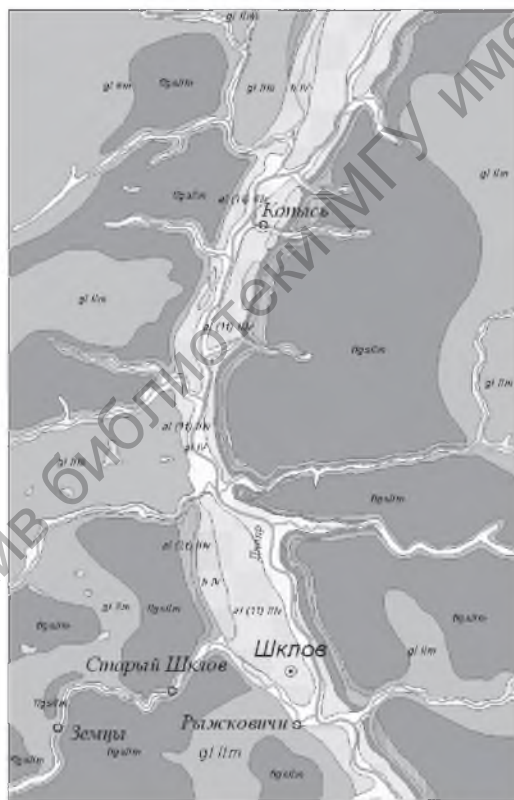

Малюнак 4 – Шклоў і наваколлі на фрагменце карты 1936–1937 гг. N 36–61. М 1:100000 (маштаб не вытрыманы). Час першага перыяду тарфяных распрацовак (1932–1941). Добра праглядаецца гіпатэтычны востраў і мяркуемае Старарэчка на захад ад горада.

На ўсходзе ад першапачатковага Шклова павінен быў быць нейкі вялікі вадаток. Такім вадатокам з'яўлялася Старэчча – правы рукаў р. Дняпро. У рукаў няслі свае воды і Тросенка, і Серабранка.

Вялікашклоўскі «востраў» быў забяспечаны неабходнымі рэсурсамі: карысныя выкапні (торф – на захадзе і ўсходзе), суглінкі і гліны (сучаснае Троснаўскае радовішча), будаўнічыя пяскі (сучаснае Шклоўскае радовішча) і камень, угоддзі для «лова» (палявання, рыбнай лоўлі, з(пад)біральніцтва) – лясы падзоны дубава-цёмнахвойных лясоў з хвой, елкі, дуба і інш. (дзік, казуля, лось, заяц-русак, заяц-бяляк, вавёрка, куница, лісіца, ласка і інш.), рэкі (а на 13 меандрах – ур. Завароты – на р. Серабранка, магчыма, рыбагадоўля), азёры, леса-балотныя, сельскагаспадарчыя угоддзі на «пасеках», «чарцях» на дзярнова-падзолістых, дзярнова-падзолістых забалочаных на лёсападобных суглінках, якія падсцілаюцца марэнай, месцамі пяскамі, на поймавых глебах. Па меркаванню некаторых мясцовых краязнаўцаў, рачныя судны маглі падымацца да вярхоўяў Серабранкі (і, магчыма, Тросенкі).

Пасля пэўных гістарычных падзей, першапачатковы Шклоў («Шклоў-1», в. Стара Вялікі Шклоў) «пераехаў» на новае месца – сённяшня в. Рыжкавічы (Рыжкавічы на картах XIX ст.) – так званы «Шклоў-2», потым лакалізаваўся на сучасным месцы. І «Шклоў-1», і «Шклоў-2» у свой час мелі астраўное палажэнне.

Условные обозначения

- Населенные пункты
- ⊙ Города
- ⚡ Малые водотоки
- ▬ Речица
- Четвертичные отложения**
- Аллювиальные отложения поймы. Пески, супеси, галька, гравий
- ▨ Аллювиальные отложения первых надпойменных террас в долинах рек юго от границы валдайского оледенения
- ▩ Аллювиальные отложения вторых надпойменных террас в долинах рек юго от границы валдайского оледенения
- Болотные отложения. Торф
- ▧ Моренные отложения московского оледенения. Супеси и суглинки валунные, пески, гравий, галька
- ▦ Флювиогляциальные отложения времени отступления московского ледника. Пески, гравий, галька

Малюнак 5 – «Востраў» на геалагічнай карце 1980-х гг.

Сённяшні Шклоў («Шклоў-3»), па нашай гіпотэзе, таксама знаходзіўся на востраве. Аргументы і доказы на карысць гіпотэзы.

1. Вялікі Стары Шклоў па прамой лініі знаходзіцца за 4 км ад сучаснага рэчышча Дняпра і прыкладна ў 8 ад вусця р. Серабранка (дастаткова далёка ад рэчышча для ўзнікнення буйнога гандлёвага пасялення прырэчышнага тыпу). Калі існавала Старарэчча – адлегласць складале 1–2 км.

2. Картаграфічны метад (вывучэнне дынамікі) – аналіз плана Генеральнага межавання (XVII ст.), 3-вёрстнай карты Шуберта XIX ст., карт РСЧА 1920-х, 1930-х гг., сучаснага плана інжынерна-геалагічнага رایянавання (М 1: 10000) даюць падставу для такога сцвярджэння.

3. Лакалізацыя вусцевых частак яроў на захадзе ад сучаснага г. Шклоў даказвае, што базісам эрозіі з’яўлялася менавіта гіпатэтычнае Старарэчча – правы рукаў Дняпра.

4. Тапанімічны аналіз. Вышэй згаданы М. Пятроўскі нагадвае, што ў ПВЛ пад 1096 г. узгадваецца пасяленне Заруб на месцы в. Стары Шклоў. Аўтар тлумачыць гэту назву адназначна – ад архаічнага земляробства. Але, аснова «руб», па сэнсу бліжкая да «пропань», «рваць», «драць» – магчыма, тут справа ў тым, што Дняпро «праваў/прадраў» новае рэчышча, што і тлумачыцца яго рэзкімі заваротамі. Вёска Зароўцы (як і летапісны г. Зароў на ўсходзе вобласці) размешчана за «ровам» – або яр, які выходзіць у даліну гіпатэтычнага Старарэчча, або «прорва» – само Старарэчча. На левым беразе р. Серабранка і каля былога Старарэчча знаходзіцца в. Дзяжкі. Яе назва – ад асновы «дзяга», якую В. Жучкевич (1974) тлумачыць як «перавязь, рэмень», што, верагодна, звязана з вытворчасцю перавязей, снасцей для рачных суднаў-шкутоў (магчыма, і бурлакоў), якія праходзілі па Старарэччу. Магчыма, што ўсё Старарэчча насіла назву Язоны, якая по-тым перайшла на ніжнюю плыню р. Серабранка, на саму р. Серабранку. Назва Шклоў – «блукіаючая». Ад сённяшняга размяшчэння, назву горада растлумачыць цяжка. Але, калі прыняць нашу гіпотэзу, то сітуацыя больш-менш праясняецца: Шклоў – у значэнні «рака, ручай; бліжняя, родная рака» або «рака, даліна». Справа ў тым, што калі браць дапушчэнне аб фіна-вугорскай версіі, то атрымаем: «ікеле / ікель / кель / -кль – «пярэдні, бліжні»; «-ель» – само па сабе – «ручай». У назве Шклоў праглядаюцца некалькі фіна-вугорскіх асноў: «шош» (як і р. Сож – «рака», «ручай»), «кель/кл» («ляй» – «вада»), «ва» – «вада». Назва в. Хоцімка (на бер. р. Серабранка) падцвярджае фіна-вугорскую версію назву Шклоў, у адпаведнасці з поглядамі І. Папова (1965), шматлікія падобныя назвы – фіна-вугорскія, гідранімічныя. М. Пятроўскі тлумачыць назву Шклоў ад асноў «скора/скура/шкура», «лоў» (паляванне).

5. На захад ад сучаснага г. Шклоў знаходзіцца радовішча торфу, якое распрацоўвалася торфазаводам (1932–1982), які забяспечваў палівам фабрыку «Спартак». Невялікае па магутнасці тарфяных пластоў радовішча прымеркавана да даліны Старарэчча. Яно звязана як з натуральнымі працэсамі торфаназапашвання (сярэдня хуткасць назапашвання торфу ў нармальным рэжыме – 1 м за 500 год), так і антрапагенным уздзеяннем. Магчыма, сістэма гідратэхнічных збудаванняў – старажытных дамб, сажалак, каналаў, шлюзаў-«млыноў» (узгадвае Зорыч), якая існавала прыкладна 1500–300 год назад, пры вяла да паскарэння працэсаў адкладання торфу. Сістэма, хутчэй за ўсё, прыйшла канчаткова ў заняпад у часы ваенных катаклізмаў XVI–XVII стст. Ад яе засталася толькі дамба на р. Серабранка каля в. Рыжкавічы (пост міліцыі).

6. Дадзеныя схем, архітэктурна-планіровачных мерапрыемстваў (Сіваеў Г.М., гал. архітэктар г. Шклова), экалагічных, геалагічных службаў не абвяргаюць, а ўскосна (без дадзеных свідравання) падцвярджаюць гіпотэзу.

7. Наяўнасць рачных наносаў (адкладаў, алювію) падцвярджаюць жыццяздольнасць меркавання.

8. Знаходка ў 1963 г. «шклоўскага ідала» (пясчанік, X ст.) у Кукушкіным рве (каля чыг. Орша – Магілёў, на поўнач ад Брынкава Рва, на захад ад аўтавакзала; роў часта блытаюць з Ганчарным рвом каля в. Хоцімка; ідал быў у свой час скінуты з паганскага капішча ў «раку» – у Старарэчча), сведчанне мясцовых жыхароў – пачутая крэйзнаўцамі інфармацыя 1950-х–1961 гг. аб знаходцы чоўна (ладзі) насупраць Кукушкіна рва таксама «прауюць» на карысць гіпотэзы.

9. Некаторыя літаратурныя сведчанні: М. Пятроўскі ўзгадвае цікавы факт – да 1880-х гг. існаваў востраў, на поўначы якога з дапамогай «шкюталова» лавілі шкуты (назва мясцовых суднаў), якія разганяліся па цячэнні, каб тыя не разбіліся, не перакуліліся.

Такім чынам, можна больш-менш дакладна казаць, што ў старажытнасці рэчышча р. Дняпро праходзіла ўздоўж заходняй тэрасы. Магчыма ў дыяпазоне 1500 – 500 гадоў

назад рака вышэй Шклова ўтварыла новае рэчышча: павярнула на ўсход, а затым на поўдзень. Верагодна, нейкі час адначасова існавалі адразу два рэчышчы і тэрыторыя сучаснага Шклова знаходзілася на востраве. Можна меркаваць, што Старарэчча пэўны час існавала ў форме канала, паступова дэградавала, забалоцілася. У ім пачаліся інтэнсіўныя працэсы торфаназапашвання. Гэты географічны чыннік мог стаць прычынай (адной з прычын) для пераносу Шклова (Шклоў-1) на новае месца (Шклоў-2, в. Рыжкавічы).

Каб вызначыць больш дакладны час утварэння новага рэчышча Дняпра мы плануем ў наступных сезонах правесці дадатковыя геолога-геаграфічныя даследаванні.

На падставе даследавання мяркуецца выпрацоўка метадыкі аптымізацыі археалагічных пошукаў старажытных гарадзішчаў, селішчаў прырэчышчнага тыпу.

Высновы. У гісторыі Шклова распрацоўваемая гіпотэза можа патлумачыць выбар для пасялення ў канцы 1-га тысячагоддзя н.э. узгоркаў менавіта ў раёне в. Стары Шклоў, які тады знаходзіўся ў 2,5 км ад тагачаснага Дняпра. Такое месцазнаходжанне цалкам кладзецца ў прынцыпы ўтварэння гарадзішчаў той эпохі. Паступовая дэградацыя Старарэчча прывяла да таго, што Стары Шклоў аддаліўся ад Дняпра на адлегласць прыкладна ў 8 км па плыні р. Серабранка, і з'явілася адной з прычын, верагодна, адной з галоўных, пераносу горада Шклова на новае месца ў раён сучаснай в. Рыжкавічы ў XVI ст.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 9 снежня 2012 г.

Рэцэнзенты – П.А. Лярскі, кандыдат географічных навук, дацэнт МДУ імя А.А. Куляшова (г. Магілёў, Беларусь); кансультанты: П.С. Лопух, д-р географічных навук, прафесар БДУ,

А.Г. Аронай, д-р фізіка-матэматычных навук,

дырэктар Цэнтра геофізічнага маніторынгу НАНБ (г. Мінск, Беларусь)